

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA İLERLEME, BİLİM VE BİLGİNİN KULLANIMI*

Jean-Jacques GLASSNER

Çeviren: Gökhan KAĞNICI**

M.Ö. 3400'e doğru Sümerler, sadece sözlü ifadelerden oluşmayan bir yazı karakteri keşfettiler. Daha sonraları yazı, sözlü ifadelerden yakasını kurtardı ve büyük ölçüde anlamı devreye sokmaya olanak sağlayan ve bilgi ile onu kullanan arasında ve birisine öğretilenle bu bilgiye sahip olan arasında bir aracı vazifesi gören yeni bir dil ortaya çıktı. Böylece yeni bir kurum olan okul, eşi benzeri görülmemiş bir bilgi depolama becerisinin doğmasına yol açtı. Bu beceri Eski Mezopotamyalılara dünyayı hem tasvir hem de dilbilimsel olarak özgün ölçütlere göre düzenlemelerine olanak sağladı. En başından beri yazı kendi sınırlarını aştığını gösterecekti.

Diyakronik bir yaklaşım eksikliği birisine, Eski Mezopotamyalıların düşüncelerinin gelişme göstermeyen bir yapı arz ettiğini düşündürtebilir. Böyle bir kanıya varmanın haklı gerekçeleri vardır; çünkü çoğu zaman kaynaklar, genellikle yazarının kim olduğu bilinmeyen orijinal tabletlerin tarihsiz kopyalarından ibarettir. Bin yıllık bir süreden diğer bin yıllık bir süreye kadar görünüşte aynı şeyler söylenmiş ve tekrar edilmiş olsa da, içerikte farklılıklar vardı ve dolayısıyla da anlamlar değişti. Birçok farklı geleneğe ev sahipliği yapan okullar bütün Eski Mezopotamya şehirlerinde gelişmişti. Kısacası nerede bir tapınak veya saray varsa, orada entelektüel hareketlilik hız kazanmıştı.

---

* Jean-Jacques Glassner, "Progress, Science and the Use of Knowledge in Ancient Mesopotamia", *Civilizations of the Ancient Near East*, ed: Jack M. Sasson, 3.cilt, 1815-1825, 1995.

** Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Eski Mezopotamyalılar evrenin doğası, kökeni, düzeni ve insanın evrendeki yeri üzerine düşünüp tahminlerde bulunmuştu. Çoktanrılı bir inancıya sahip olup dünyayı sayısız tanrı ve tanrıçanın var olduğu gizemli bir yer olarak algılamışlardı. Böyle düşünmelerine efsaneler ve tanrıların, insanların karşılaştıkları sorunlara çözüm getirme anlayışı yol açmıştı. Efsaneler, insanların en sık başvurdukları ifade yöntemiydi ve bizim bugün felsefi söylemler olarak adlandırabileceğimiz bir formda düşüncelerinin sonuçlarını ifade etmeye az da olsa meyilliydiler. Ayrıca tanrıların baş aktörler olduğu ve yaratılışın açıklandığı hikâyelerdi. Efsaneler üretmek, doğa ve kâinatın yanı sıra siyasi ve sosyal düzen olarak düşünülmüş kavramsal bir sistemi de hem sembolik hem de somut ifadelerle dile getiren bir entelektüel alametti. Onlar yaşamı düzene sokmadaki gücü sayesinde kurum, uygulamalar ve gelenekler üzerinde hâkimiyet kurmuştu.

BİLGELER VE BİLGELİĞİN DOĞASI ÜZERİNE

Eski Mezopotamya’da bilgiye sahip olan birisi “bilge insan” olarak nitelendirilirdi. “Akıl” sahibi olan birisi gerçeğe ulaşmada kullanılan bilgiyi su üstüne çıkararak kişiydi. Sümercede böylesine bir adam için ABGAL ya da UM.ME.A tabirleri kullanılırdı. Aynı anlamı karşılayan Akkad dilindeki *apkallu* ve *ummānu* kelimeleri ise Sümerceden ödünç alınmıştı. Bu kelimeler herhangi özel bir bilgiye veya beceriye sahip olanlara veya ya bir kâtime, yapı ustasına ve sanatçıya ya da zanaatkâra işaret ederdi. Ayrıca Akkadcada *emqu* ya da *hasīsu* gibi başka kelimeler de bulunmaktadır. (Ayrıca Sümerce GAL.ZU, “büyük bir bilgi sahibi” veya KÜ.ZU, “teorik bilgi sahibi”; Akkadca *eršum*, “bilgili”, *mūdum*, “bilen kişi”, *mūdūtum*, “bilgi”; GEŠTU/*uznum*’un kinayeli kullanımı, “kulak”, “anlayış”, bilhassa *gizzal* kelimesindeki “bilgelik, dikkat” veya yine IGI/*inum*’un, “göz”, “anlayış”, bilhassa IGI.GÁL/*igigalum* kelimesindeki “bilge” de göze çarpmaktadır.) İlki derin düşünce anlamına gelen Sami kökenli *mq* hecesinden türemiştir. İkincisi ise *hss* kökünden gelip “kulağımı açma” anlamı taşımaktadır ve algılamaya yönelik bir duyma durumunu vurgulamıştır. İkinci kelimenin Sümerce karşılığı olan LÚ.GEŠ.TU.DAGAL ise “büyük bir idrak kabiliyeti olan adam”, harfi harfine çevirecek olursak “engin bir kulakla” anlamına gelmektedir.

Her zaman Eski Mezopotamya toplumlarında bilge kişiler kralların sevgisine layık, onların gölgesinde yaşayan ve onlara nasihatler veren önemli şahsiyetler olmuşlardı. Bu kişilerin birçoğu efsanevi karakterlerdi. Birkaç anlatı tufandan önceki dönemlere ait olup yedi bilge hakkındaydı. Bunlardan ilki Berossos’un zikrettiği Uanna ya da Oannes olarak bilinen Belli bir Babilli rahipti. Uanna, insanlığa medeniyeti öğretmek konusunda tanınmış bir balık ve

insan karışımı kişilikti. Bilgelerin bazıları tarihsel karakterlerdi. Daha çok Arami dilindeki ismiyle, Ahikar, bilinen Aba-Enlil-dari'nin yedinci yüzyılın ilk yarısı boyunca bir Asur kralının sarayında yaşadığı sanılmaktadır.

Akkadca *nēmequ* kelimesi de 'mq hecesinden türemiş olup bilge düşünce anlamına gelmektedir. Nitekim tanrı Ea/Enki'nin sayısız vasıflarından biri de *nēmequ*'nun sahibi olmasıydı. Zekâsının bitmez tükenmez kaynaklarından olan *nēmequ* kelimesi bir problemi özünden kavrama konusunda aklın muazzam becerisi anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra bu kelime, bir problem olup olmadığını algılayabilme ve her türlü durumda yerinde bir çözüm bulma yeteneğinin gelişmesini de tanımlamaktadır.

Hikmet vahyin kıızıydı. Hikmet sahibi bir kişiyle tanrısal varlık arasında var olan eşsiz ilişki kişinin lehine olan vahiy sayesinde açıklığa kavuşturulmuştu. Vahiye çoğu zaman rüyalarda gelirdi. *hasāsu*, *taklimtu* (kökü *kullumu*, “göstermek”), ve *šubrū* (kökü *barū*'nun ettirgen formu, “incelemek”) gibi kelimeler vahiyle ilgili durumlarda kullanılırdı. Bir çıkış yol arama durumu genellikle vahiy düşüncesiyle ilişkiliydi. Örneğin Gilgameş'in yolculuğu kahramanı “güneşin doğduğu ebedi bir yola” götürmüştü. Rüyalar mistik yolculuğun diğer bir formuydu. Buna benzer bir yolculuk da bir Asur prensinin yeraltındaki kısa seyahatidir. Bu tarz bir bilgelik dindarlık ve anı ile ilgiliydi ve gerçeğe ulaşmada bir kılavuzdu. Bu bağlamda *hasāsu* fiili “dindar olmak”, “anlamak” ve “hatırlamak” anlamlarını taşırdı. Eski çağlarda dilin, dinsel ve büyüsel bir doğası olduğuna inanılmıştı. Dil, bilge kişinin aslında hakikate ulaşmış olduğunu göstermiştir

Mevcut bilgi felsefi anlamdaki bilgiyle kıyaslanamaz, fakat kimi zaman felsefi bir düşünce yapısı olarak nitelendirebileceğimiz olguya dair kanıtlara rastlayabiliriz. M.Ö. birinci bin yıla tarihlendirilen bir çivi yazılı tablet “yeryüzünün uyum içinde olması ile ilgili planları olan” Asur kralı Asarhaddon'un methedilen portresini gözler önüne serer. Eşsiz olan ifadeler kâinatı düzenlemeye yönelik belli başlı fikirleri olan bir adamın algısını vurgulamakla beraber bir anlamda da felsefi bir düşünce gibi de yorumlanabilir. Ayrıca Eski Mezopotamya'da birbirlerine düşünce anlamında üstünlüklerini kabul ettirmeye çalışan karşıt fikirler de olan iki kişinin bilimsel tartışmalara giriştiği de bilinmektedir. Buna bir örnek “Babil Theodicy”dir.¹ Yazarı Saggil-kinam-ubbib M.Ö. birinci binyılın başlarında yaşamıştır. Burada her konuşmacı muhalif düşüncede olan kişinin görüşlerinin yanlışlığını düzeltir veya aksini iddia eder. Bunu yaparken de özelden genele doğru bir yöntemi takip eder. Bu

¹ Ç.N.: İyiliğin meydana gelebilmesi için kötülüğün gerekli olduğuna dair tanrıların tedbirlerini haklı çıkaran bir anlayıştır.

durum, felsefi aklın bakış açısına ve kendine özgünlüğüne oldukça yakın gözükmektedir. Sonuçta Eski Mezopotamyalıların az sayıdaki bu tarz fikir ve yorumları onların geleneklere karşı az da olsa şüpheci yaklaşım yaklaşmadıkları konusu hakkında karar vermeyi zorlaştırmaktadır.

BİLGİNİN KURGULANMASI

Yazılı Bilginin Türleri

Eski Mezopotamya'nın bilimsel yönüne işaret eden tarihi kaynakları oldukça fazladır. Bunlar sözcük listeleri, kehanet, din, astroloji, matematik, tıp ve hukuk gibi o zamanın temel disiplinleriyle ilgili bilimsel çalışmalardır. Bunların hepsi yazının gelişmesiyle daha kolay hale gelen eğitimle ilgili yöntemler ve entelektüel uygulamaların bir sonucuydu, ayrıca bütünüyle kuramsal bir bakış açısı sunan bilginin ekseriyetini belirlemek için de bir girişimdi. Ne yazık ki, bütün ipuçlarının yokluğu sebebiyle onların sistemlerini tamamıyla anlamak mümkün değildir (Bkz: "Akkadian Literature" ve "Ancient Mesopotamian Lexicography" *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. Jack M. Sasson, 9. kısım, IV. Cilt).

Listelerin hemen hemen yarısı işaret veya kelimelerin uzunca sıralanmış hallerinden oluşmaktadır. Bu listeler sözlüklerde anlamları verilen sözcüklerin okunuşlarını gösteren imla kılavuzlarıydı. Sözlüklerde yer alan terimler dilbilimsel, tematik ve hatta bazen de piktografik gibi çeşitli biçimlere göre sınıflandırılmıştır. Bazı listeler çift dilli olup sözlüklerle alakası yoktu, bunlar dil hakkında gerçek bir fikir verirlerdi.

Bilimsel tabletlerde cümleler ard arda sıralanırken, hepsinde bir koşullu şart cümlesi ve bir tane de şart cümlesine bağlı sonuç vardır. Koşullu şart cümlesi esas cümledeki konunun daha önceden bilindiğini göstermektedir. Karakteristik şartlı girişiyi birlikte ("Eğer...o zaman..") ifadenin iki ögesi arasındaki zorunlu ilişkiyi vurgulayan bu biçimle bilgi mükemmel bir mantıksal dizge haline gelmiştir. İfadelerin kendileri, Eski Mezopotamya rasyonelliğinin daha başka yönlerinin keşfedilebileceği belirli bir düzene göre sıralanmışlardır. Düşünce hiçbir zaman böylesi bir yaklaşıma ters düşen kümülatif bir bilginin en karakteristik özelliği olan sentez ifadelerle anlatılmazdı. Eski Mezopotamyalıların bilim kavramı, çoğalan bir bilgi demek değildi. Bilim, sanki birisinin karşıdan karşıya geçtiği bir yol gibi aşamalı oluşmuştur. Her adım, sadece, bir sonrakinin yanına gelmesiyle doğruluk kazanmıştır. Büyücü eserini kaleme aldığı anda kendisini soyutlamakla yükümlü kılmıştır ve aynı anda gözleri önüne serilen bütün örnekler arasında kehanetin belirli bir kısmının çeşitli unsurlarını başarılı bir şekilde tasvir etmiştir. Daha sonra görüşlerine,

sayısına ve duruşuna göre her ayrı parçayı incelemiştir. En son olarak da benek, boşluk ya da ur/ tümör gibi ikincil unsurlar incelenmiştir. Böylece her durum bir sonuca bağlanarak, büyücü, insan hayatındaki bazı belirli olaylarla bir ilişki kurardı.

Düşünce Modelleri

Olası mantıksal düşünce modelleri arasında en yaygın olanı karşılıklı düşünceler veya bütüncü ifadelerdir. Bu çift düşünce modeli, çoban ve çiftçi, yaz ve kış veya kuş ile balık gibi iki zıt figürün yaptıkları fikrîsel çatışma/tartışmalarını akla getirmektedir. Bunlar olanı tanımlamak ve karşıtlıkları çözümlenmeye yönelik girişimlerdir. Bir diğer kavramsallaştırma ise iki uç düşünce arasına sıkışmış bir ara fikirden oluşmuş üçlü ifade modeliyle açıklık kazanmıştır. Bu model, başka yerde, panteonun üç önemli tanrısının aynılığına sahiptir. Bunlar üç egemen Sümer tanrısı Anu, Enlil, Enki; Akkadların üçlüsü; Şamaş-Sin-İştâr ve bir koca, kız kardeş ve eşten oluşan eski yerel üçlü; Ningirsu-Nanşe ve günümüzdeki adı Tello olan Girsu'daki Bava; Lagaş'taki DINGIR.BAGARA; DINGIR.IBLAGA ve Gatumdug; günümüzdeki adı Nuffar olan Nippur'daki Ninurta, Zannaru ve NIN.NIBRU ve Dumuzi, Geştinanna ve İnanna idi.

Kehanet

Kehanet Eski Mezopotamya'da önemli bir bilimdi ve hemen hemen izi sürülebilir tek aşamalardan birisiydi. Pratiğe dayalı olup ne yapılması hususunu geçmişteki tecrübelerden beslenerek ortaya koyardı. Oldukça erken bir dönem sayılan M.Ö. ikinci binyılın başlarına tarihlendirilen günümüzdeki adı Tell Hariri olan Mari'den ele geçen bir koyun karaciğeri modeli, gelecekteki benzer bir olayda tekrarlanması muhtemel kaçınılmaz bir ilişki olan sosyal bir olay ve doğal bir gerçeklik arasındaki tesadüfî bir rastlantıya uygun olarak kesin kanıtlar sunar. Diğer bir deyişle kâhin örneklerine ve işlem sıralarına dayanarak geçmişteki bilinenleri geleceğe uyarlayarak tahminlerde bulunmuştur. Oldukça erken bir dönemde kâhinin düşüncelerini duyusal bilgiden uzaklaştırdığını ve bunu da bir sistem olarak ortaya koyduğunu anlayabiliyoruz. Kehanet aslında daha fazla deneysel bir kültürle ilgili olarak algılanamaz.

İşaretler ve Anlamlar

Eski Mezopotamyalılar için evren beraber ya da ayrı var oluşlar ve çeşit çeşit nesnelere yer aldığı anlaşılması güç ve karmaşık bir nefret ve sevgi

yumağıydı. Kâinatın her tarafında varlık ve cisimler birbirlerini tamamlamış ve kendi aralarında ilişki kurmuşlardır. Tanrılar onların gökyüzündeki “aslına çok benzeyen ikizleri” ve “yıldızları”; kahraman ise, yeryüzünde “aslan”, gökyüzünde “vahşi bir boğa” idi. Bu düşüncenin örneklerine şarabın veya bilinen ağaçların (mesela sedirler, kesilmeyen ancak tanrı ya da insanlar gibi “öldürülen” bir türdü) özularını tanımlamak için *dāmu* (kan) kelimesinin kullanımında, Sennaherib’in Ninive’den bahsederken “gökyüzünün yıldızlarında eskiden beri burasının şehir planının olduğuna” dair söyleminde, Asarhaddon “[kendi] isminin yazılışına benzeyen göksel cisimleri bir taşta oydurduğunda”, Asurbanipal’in “Ninive’deki saraya alternatif” olarak “hükümdar sarayının krallık” olduğunu söylemesinde rastlanmıştır. Bu ifadeler yalnızca üslupla ilgili değildir, dahası, belirgin özellikler, analogi veya benzerliğe dayalı ilişkiler sergilemekle birlikte söz konusu çeşitli unsurları da bir araya getirmiştir.

İnsan, hayvan ve cisimler aynı şey üzerinde benzer bir sonuç gösteren benzerliğin bu temel ilkeleri tarafından etkilenmiştir. Benzerlik uzaysal yakınlığın sınırları içerisinde başlar, fakat daha sonra başlangıçtaki sınırlamadan kendini kurtarırdı. Böylece tezatlığın unsurları benzerlikler ağına eklenirdi. Hatta evrendeki simetri ve düzeni tehdit eden saklı güçler, “evreni yıkmaya niyetlenen kötü güçler”, mevcuttu. Bir kelime ve onun dinamik güçlerinin yardımıyla analogi, her şeyin her şeyi yansıttığı bir aynalar evrenindeki en uç sınırlara uzanan düşünceye dayanmaktadır. “Marduk’a Övgü”, *Enuma Eliš*’in yazarı için, dünyanın yaratılışı gibi erken bir zamanda oluşan dinamik durum “benzerlik” tarafından belirginleştirilmiştir. Bu efsanede, tanrı Marduk, insani özelliklerle donatılmış ilkel bir yaratık olan Tiamat’ın vücudunu iki ayrı parçaya böler; birisi yeryüzü diğeri bir ayna yansıması gibi yansıtılan gökyüzüydü (Bkz: “Myth and Mythmaking in Sumer and Akkad”, ed. Jack M. Sasson, 8. kısım, III. Cilt).

Benzerlik tam olarak dilin doğasında kurulmuştur. Sözcük ve şeyler arasındaki ilişkiyi ifade etmede kendi dillerinin kaynaklarından yararlanan Eski Mezopotamyalıların inanılmaz ustalıklarının etkisi altında kalmaktayız. İşte bizler onların düşüncelerinin merkezlerine temas etmekteyiz, çünkü analogik ilişkiler sadece kelimelerle kutsanmamış, Eski Mezopotamyalılarca bulunmuştur. Onlar doğanın özdeşliğine ve bir şeyin anlamıyla adlandırılışı arasındaki öze inanmışlardır. Özdeşlik şeyler ve onların isimleri arasında bir benzerlik meydana getirmiştir. Gerçek şey, bunu ifade eden kelimeyle tanımlanmaktadır. Bir var oluş veya şey sadece daha önce bir isme sahip olana özgüdür. Şeyler için bir isim bulmak yaratıcı tanrı için yeterliydi. Bu durum var oluşa işaret etmekteydi. Dil durumları ifade etmekle yetinmeyip onları

oluşturmuştur. Yine aynı şekilde bir kelime, adlandırılma sayesinde, hayat bulma ve harekete geçmeyle dünyayı yaratmıştı. Bu nedenle Eski Mezopotamyalılar sistematik bir şekilde birkaç temel unsura hizmet eden sözlü kuramsal düşünceyle uğraşmışlardır.

İlk olarak, işaretler ve anlamlar yakından ilişkilidir, çünkü anlam, işaretlerden çıkmaktadır. Sistem yalnızca bütün yorumlama ve anlama olanaklarıyla birlikte çiviyazısında kullanılan işaretlere dayanmaktadır. Bu yazma metodu birbirinden ayrı işaretler için birçok anlama imkân vermektedir; tek bir işaret yüzünden bir şeyden diğerine ya da bir fikirden diğer bir fikre geçiş söz konusuydu. Aynı zamanda Eski Mezopotamya kültürü ve yazısının temel iki direğinden dolayı, herhangi bir işaret en azından çift bir okuma sunar, bunlardan birisi Sümerce, diğeri ise Akkadca'dır. Sözlü kuramsal düşünce iki dil arasındaki sözlüksel denklik üzerine gelişmiştir.

İkincisi, yorumların çeşitliliği sıklıkla kelimelerin Sümerce işaretlerinin ve onların Akkadca çevirilerinin karşılığını bulmanın bir sonucuydu. İsimler onların düşünmüş oldukları unsurları incelemenin sayesinde anlamlarını kazanmıştır. Örneğin bir mit, kaderi tanrı Enki'nin zarar görmüş kaburgasıyla ilgilenmek olan tanrıça Ninti'nin yaratılışından bahseder. NIN, "bayan/hanım" gibi anlamlara gelirken; TI ise "kaburga" ve "yaşam" demektir. Tanrıçanın ismi "kaburganın hanımı" veya "yaşamın hanımı" olarak kaydedilmiştir.

Son olarak, basit fonetik çağrışımdan zorlu anlamsal çağrışımlara kadar, anlamlar için boyutunun son derece karışık olduğunu gösterebilir ve çoğu zaman engin bir bilgi açığa çıkabilirdi. Her anlam, anlamların sürekli dallanmasıyla zenginleşen kelimenin yol açtığı sayısız anlamlara yol açardı. Bir örnek vermek gerekirse; bir kâtip *re'û* "çoban" anlamına gelen RE işaretini, kelimenin ilk hecesi olduğu için, göz önünde bulundurmuş, bundan dolayı o, RE = *şēnu* "küçük sığır" denkliğini kullanmayı tercih etmiştir. Çünkü bir *re'û*'nun başlıca işi küçük sığırlarla ilgilenmekti. Eski Mezopotamyalılar kelimeler, tablete kazıdıkları işaretler ve sayılar ile kesirler üzerinde oynamada oldukça ustaydılar. Asarhaddon, yeni bir Babil tarihini yeniden yazdırarak burada Marduk'un, "Kader Tableti"ndeki yetmiş yıllık bir yıkım dönemine işaret ederek, Babil kentinin sakinlerini işledikleri suçlardan dolayı nasıl cezalandırdığını anlatır. O, tanrının büyük bir merhametle sayıların yerlerini değiştirerek ve şehrin sadece on bir yıllık aradan sonra yerleşebileceğine karar vererek, kararını nasıl tekrar gözden geçirdiğinden bahseder. Sayıların bu şekilde yer değiştirmesi, eğer birisi on bir ile yetmişin çiviyazısıyla bu şekilde yazıldığını, $\blacktriangleright$ (= 60+10), $\blacktriangleleft$ (= 10+1), ve yetmiş temsil eden işaretlerin sırasını değiştirmeyi bilmiyorsa, akıl dışıdır.

Bu işlemlerin hiçbiri sebepsiz olmamakla birlikte Eski Mezopotamya entelektüel hayatının temelini oluşturmaktaydı. Kullanılan yöntemler kelime dizelerinin başlangıç harfleriyle yeni bir kelime oluşturma yöntemine (*notarikon*) ve İbrani nümerolojisine (*gematria*) başvuran Yahudi öğretileri terminolojisinin aygıtlarıyla aynıydı, fakat o kadar zekiceydi ki, onların yanında, İbrani harf ve numara mistisizmi çocuk oyunu kalmaktaydı.

KÖKENLER SORUNU

Efsanelere inanan Eski Mezopotamyalılar etkileyici bir betimlemeyle dünyanın kökenleri hakkında açıklamalar yapmışlardır. Çünkü efsanelerin ufku, başka yerlerde olduğu gibi, daima aynı geçici perspektiften oluşturulmuştur. Bir mitolojik olay hiçbir zaman diğerinden üstün değildi, çünkü tarihin dışında var olan ve tarihten yararlanma imkânı sağlayan, tam zamanında gerçekleşen olaylarla ilgili tarihsiz bir anlatım olan efsaneler her zaman bir başlangıç noktasıydı. Bununla birlikte birkaç temel fikir anlatımların arka planından doğmuştur.

Yaratılıştan önceki şeylerin durumundan arada sırada bahsedilse bile, Eski Mezopotamyalılar hiçbir zaman hiçlik dediğimiz doğumdan önceki bu yokluğu düşünmemişlerdir. Bunun yanı sıra onlar başlangıçta var olan toprak, su veya zaman gibi hususların varlığından haberdardı. Bunlar arasında Tanrıça Nammu'nun tatlı suları veya Tiamat'ın eşi olan Apsu'nun yeraltındaki tatlı suları ve Tiamat'ın tuzlu suları olsun ya da olmasın suya, diğerlerine nazaran daha fazla önem verilmişti.

Dünyanın başlangıcı, bu başlangıçta var olan elementlerin dönüşme eylemi olarak görülmüştür ve yaratıcısı (elementin kendisi olabilirdi) çoğu zaman bir tanrı kabul edilirdi. Bu yaratıcı kendisiydi (Enlil, Enki/Ea, An/Anu veya Marduk), ancak iki (Anu ve Ea) veya üç tanrı (Anu, Enlil ve Ea) bir ortaklık kurabilirdi. Gerçekte Enlil ve Enki/Ea tek başına gerçek yaratıcıları. Anu nadiren zikredilirdi. Marduk ise Enki/Ea'nın bir temsilcisi olsa da, Enlil'in simgesiydi. Onların iki sureti sert ve koyu toprağın örttüğü fiziksel elementlerden ayrıştırılamazdı. Hareket kabiliyetleri enerjik bir tanrı imajı çizmektedir.

İlahi söylemle ilgili yaratıcı güç teorisi hariç olmakla birlikte, yaratılış süreci üzerindeki Eski Mezopotamya etkisi sonraki daha olgun bir düşüncenin sonucuydu. Bunu iki örnekle perçinleyebiliriz. İlki, mimari yapı ve kil tablet yapımının önemli rol oynadığı teknik bir vizyona verilmiş cevaptır. İkincisi ise, varlığını tanrıların eylemlerine borçlu olan bir dünya fikrinin meydana gelmesidir. Her iki örnek de soya ait bir görüşü açığa çıkarmaktadır; birbirlerini

takip eden yaratılışlar, sırasıyla, diğer yaratılışlara yol açan arka arkaya meydana gelen doğumlar olarak algılanmıştır.

İlahi müdahale kozmolojiye açıklanabilecek bir ölçü getirmiş ve evrenin kökeni hikâyesine onun zorunlu teolojik bütünlüğü eklenmiştir. *Enuma Eliş*'de başlangıçta tanrılar en eski maddeden ibaretti ve Tiamat ilk ilahi nesillerin dolaşıp durduğu bir yerd. Daha sonra, tanrılar doğuşu, soya dayalı geniş bir betimlemeye olanak sağladı ve atalar nesli olan “baba-oğul tanrılar” ile sırasıyla, diğer tanrılara peş peşe nesiller kazandıran “kardeş-tanrılar” arasında bir ayırım yapıldı. Esasında evrenin hikâyesi tanrılar arasındaki bir nesiller çatışmasına eşdeğerti. İlk var olan öz Tiamat, onlar arasında eşsiz bir yer tutmaktadır. O, hiçbir zaman tamamıyla olgunluğa ulaşmamış bir var oluştu; canlı, kültürden nasibini almamış bir “vahşi”, bir *lullû*; gelişmiş bir embriyo, bir *kûbu* idi. Tiamat'ın önceki yaşamında içi boşalmış ölü bedeni evreni oluşturmak için kullanılmıştı.

Tanrıların çarpıcı hikâyeleri insanlığın doğası ve kaderi ile ilgili anlatımlara neden olmuştur. İnsanların kökenlerine ve rollerine dair en ayrıntılı anlatıma efsanevi metin *Atra-hasis*'de rastlanmıştır. Küçük heykelciklerle tapınaklarda temsil edilen Eski Mezopotamya tanrılarının belirli gereksinimleri vardı. Bu tanrılara yiyecek ve içki sunuları yapılır; günlük olarak yağlanma, yıkanma ve giyinme merasimleri düzenlenirdi. Onları memnun etmek için kendi ihtiyaçları için kullanılsın diye yarattıkları evrenin kaynakları kullanılmalıydı. Bu görevi öncelikle yerine getiren küçük tanrılar çalışma koşullarına karşı isyan ettiler. Büyük tanrılar onların taleplerini dikkate aldı ve Enki/Ea bütün tanrıların gereksinimlerini karşılayan ve onlara hizmet eden bir alternatif üzerinde durdular. Bu alternatif insandı. Hayattaki insana *awilu/awêlu* denirdi. Öldüğünde ise *etemmu/wetemmu* olurdu. Babil düşünürü; *ilu*, “tanrı” ve *têmu* (kökü *ta'm*, “tatmak”; Sümerce DIM.MA kelimesi Akkadcadan geçmiştir) daha ziyade insanoğluna özgü bir zekayı vurgulayan “akıl” kelimesinde olduğu gibi, WE hecesinin yenilenen yapısındaki bu iki kelime üzerinde durmuştur. Kısacası insan tanrı ile akıldan ve canlı-ölü gibi her iki durumda da yer alan WE kelimesinden oluşturulan bir varlıktı. Tanrılar WE olarak adlandırılan insanları yaratmaya başladığında, *têmu* olduğu için seçilmişlerden birini kurban ettiler. Bir yaşam belirtisi olarak kurban edilen insanın kanı *awilu*'nun hammaddesi olan toprağı nemlendirmek için kullanılmıştı. Tek bir kelimeyle insanın özü ve kaderi tanımlanmıştır; o, toprak ve kandan yaratılmış; akılla donatılmış ve görevi tanrılara hizmet etmek olan ölümlü bir varlıktı.

DÜNYA DÜZENİ

Eski Mezopotamyalılar kozmosu “Yukarısı” (An/šamê), “Aşağısı” (KI/eršētu) ve arada insanoğlunun yaşadığı yeryüzü gibi üst üste üç katmandan oluşmuş küre ve küp biçiminde zannetmiştir. Bu katmanların her biri kendi içinde alt katmanlara ayrılmıştı. Kimine göre, “Yukarısı” üst üste üç gökyüzünden ibaretti; en alçağı da sırasıyla üç kısma ayrılmıştı. “Yukarısı” bir kabuk içinde bulunan sıvımsı bir kütle olarak algılanmıştı. Diğer bilim adamlarının gökyüzünde sadece, her birinin belirli bir taştan yapıldığı, iki katman olduğunu söylemesi doğrudur. Sonradan ortaya çıkan üç geniş katmana nasıl ayrıldığına dair bir görüş olsa da “Aşağısı”, “Yukarısı”nın simetrik bir kopyasıydı. Ortada bulunan yeryüzü, alçak sularda yüzen ve kozmosun üst kısmında bulunan yüksek dağlarla çevrilmiş yuvarlak veyahut kare şeklinde bir çeşit sabit bir zemindi. British Museum’da bulunan M.Ö. birinci binyıla ait bir tablette çizilmiş haritada tam belli olmayan sekiz üçgen biçimli çıkıntının dış tarafındaki tuzlu bir su akıntısı halkasının kuşattığı ve dağların çevirdiği adaya benzer bir kaya parçası göze çarpmaktadır.

Bu evren Sümerlilerin ME olarak adlandırdıkları güçlü bir enerjiyle hayat bulmuştur. ME, kâinat yaratıcısının sahibi olduğu dünyaya yayılan enerjileri vurgulayan dönüşlü bir zamirin yazılı formuydu. Bundan dolayı bütün tanrılar insanları yeryüzüne yerleştirmiştiler. *İnanna ve ME'nin Kaçırılması Efsanesi* insan veya tanrı uygulamaları, düşünce modelleri ile inançlar veya sosyal aktiviteler ve tanrıçaların söz sahibi olduğu alanlar gibi farklı dallarla ilişkisi olan durumların uzun bir listesini vermiştir. Diğer bir deyişle, liste, İnanna aracılığıyla bağlantı kurulan yaratıcı enerjilerden bahsetmiştir. Diğer bir efsane, *Enki ve Dünya Düzeni* yukarıda bahsedilen durumların her birinin duruma uygun bir tanrıyla ilgili olduğunu gösterir. Nehirler ve akıntılar Enbilulu, gölcükler Nanna, deniz Nanşe, yağmur İşkur, ziraat Enkimdu, tuğlacılık Kulla, çobanlık Dumuzi, yönetim Utu, doğum Aruru ve yazı Nisaba ile ilgiliydi. Böylece Sümer çoktanrıcılığına dair temel ilkeler açıkça ifade edilmişti. Tanrı ve tanrıçalar kozmostaki yaratıcı enerjinin tanrısal ilkeleriydi; her bir tanrının öyle ya da böyle görevlerinin çakıştığı ve yetki alanlarının sınırlarını çizdiği bir bölgesi vardı.

Akkadca’da Sümer dilindeki ME’ye eşdeğer bir kelime yoktu ve Akkad diline tam anlamıyla çeviride büyük zorluklar yaşanıyordu. Yaklaşık bir anlam ifade eden bir çeviriye benimsemekten daha ziyade, onlar “yukarı”, “aşağı”, “efendi”, “öfke”, “sessizlik”, “gergin olmak”, “şeref”, “daireler etrafında dolaşmak”, “anne”, “toplanma”, “gizem”, “konuşmak”, “dil”, “zayıflık” gibi çok sayıda aşağı yukarı eşdeğer anlamlar üzerinde durdu.

Yaratıcı düzen evrenin mükemmel olmadığını göstermiştir. Hala bütün kozmos için ciddi bir tehlike teşkil eden kaosun güçlerinin egemen olduğu yerler vardı. Ormanlarıyla birlikte bozkır ya da dağ, bu tip efsanevi ve berbat yerlere bir örnekti. Yine de sessizlik ve karanlık yerler biraz değerliydi; kralların konut ve değerli taşlarının kökeni dağlardaki bol bulunan ağaç (odun) ve ilahın simgesi taşı. Bazı güçler onlara ayrılan bölgenin sınırlarını geçtiklerinde tuhaf ve tehditkâr yaratıklar olarak görülmüşlerdir. Bu yaratıklara sosyalleşmiş dünyanın belirgin çizgilerini bir birine katan barbarlar da dâhildi. Ölünün varlığı canlılara muhalefet ederdi ve ölü her zaman yeraltı dünyasından ayrılmaya ve canlıları mahvetmek için yeryüzüne çıkmaya meyilliydi. Son olarak cinler yaratılışa mağlup olmuş ancak karanlık bir yerde yaşamaya devam eden en eski yaratıklardı. Berbat bir dünyadan türeyen bu yaratıklar her an hastalık, salgınlar ve ölümlere neden olurdu. Bu yüzden dünya birbirlerine üstün gelemeyen iki zıt kutba ayrılmıştı. Evrenin ortasında bulunan dünya, söz konusu bu çatışmanın ödülüydü ve kozmik düzeni müdafaasında önemli bir rol oynayan insanın kendisi de dünyanın merkezinde yer almaktaydı (Bkz: “Theologies, Priest and Worship in Ancient Mesopotamia”, ed. Jack M. Sasson, 8. kısım, III. Cilt).

Evrenin merkezinde analogilerle donatılmış insan vardı. Yaratılışın en başından beri Marduk, insan biçimli yaratık Tiamat'ın başından, kaynaklar ve gözlerinden Fırat ile Dicle'nin akmasına neden olarak ciğerindeki gökyüzünün yukarılarına yerleşmiştir. Dahası insan tüm türlerin isimlerinin hepsini ve sonuçta onların geleceklerini bilme ayrıcalığına sahipti. Sonunda insan, tanrılar ve cinlerin doğalarında yer almıştır. O, *awilu* (insan), *etemmu* (hayalet), *ilu* (tanrı) idi. M. Ö. İkinci binyılın başlarına tarihlendirilen birkaç kehanet karaciğer modeli bu insan biçimli yaratık konseptine dair olağanüstü bir kanıt sunar. Aslında kehanetin durumu hiçbir şekilde yaklaşan bir alametten bahsetmez, ancak söz konusu alametten kendi başına bir sonuç çıkarılır: “biraz yağma yapar ve sağlıklı bir şekilde şehre girersem – [kehanet] kendini bu şekilde gösterecek [model örneğine dokundurma]”. Bu doğa ve toplumun tamamıyla kaynaştığı ve evrensel düzenin, bir koyun karaciğerinin dış görüntüsü de dahil, başlıca insan davranışlarına bağlı olduğu çarpıcı bir iddiadır. Bu düzen kurulmuştu ve devam etmek için sürdürülmek zorundaydı. İnsanlığın yaratılışıyla ilgili ilahi plan belliydi: tanrıların isteklerinin farkında olma ve bu isteklere bağlı kalmak. İnsanlar evrendeki çarkların hepsinin çalışmasını garantilemek zorundaydı. İşte o zaman insanlık başında bir kralla, görevleriyle donatılır. Herhangi bir krali zafer kâinat yaratıcısının zaferinin bir uzantısıydı, herhangi bir yıkım ise bir gerilemeye eşdeğerdi.

Görünüşe göre dostluk, birliktelik, yakınlık barındıran civar çevrelerden nihayetinde kötülük ve düşmanlık barındıran çevrelere fark edilmeden geçmişiz gibi, dünya “biz ve onlar” olarak iki varlığa ayrılmıştı. Bir birinin zıttı olan çevrelerce kuşatılmış yüksek bir medeniyete sahip bir merkez olan dünyaya göre, coğrafi bir konsepte, bu eşmerkezli öngörü eşlik etmiştir. Dış halkalar kötü karakterlere sahip vahşi ya da barbar halklardan oluşan dört bölgeden meydana gelmiştir. Bunlar; herhangi bir zirai, yemek pişirme, içki mayalama, sofa adabı, şehir ve evler, gömme törenleri, yasaklar ve hatta iyi şeylere dair bilgi olmaksızın, akli ve fiziksel özelliklerinin onları maymun veya köpeklerin yanına taşıdıkları yaratıklardı. Yabancı düşmanlığı ve kendi ırkının üstünlüğüne inanma gibi durumların olmadığı bu terminolojiyle Eski Mezopotamya toplumu kendi bütünlüğünü şekillendirdi. Bu arada diğerlerine dair tutarlı bir sınıflandırma muhtemelen geri kalmışlık, cahillik veya dine saygısızlık olarak yapılmıştır.

TARİH

Eski Mezopotamyalılar kendi tarihleriyle ilgilenmişlerdir; metinleri kopyalamışlar, arşivler ve kronolojiler oluşturmuşlardır. Kimi zaman deneme niteliği taşıyan ifadelerin ve insanın rol oynadığı olaylara dair nedensellik ilişkisi bağlamındaki uygulamaların değerini vermişizdir. Ancak yanılmıyorsak Eski Mezopotamyalılar mesleki anlamda bir tarihçinin izlediği ne yöntemler ne de taslaklardan haberdardı. Onlar daha çok ilgilerinin merkezinde yer alan ve evrensel uygunluk ve içerik taşıyan belirli olaylara karşı seçici olmuşlardı (Bkz: “The Historiography of the Ancient Near East”, ed. Jack M. Sasson, 9. kısım, IV. Cilt).

Tarihin bütün eğilimi, her dönemin, diğer dönemlerdeki benzer ya da aynı olaylarının ve şahsiyetlerinin yer aldığı zamanla ilgili kısımlara sahip olduğu periyodik bir dizi bağlamında algılanmıştı.

Bir dönemin kuruluş öyküsü Akkad kralı Sargon’un yaşam öyküsüyle betimlenmişti. Sargon’un başarıları tanrılar tarafından meşrulaştırılmasına neden olmuştu; sonuçta o, kargaşanın hâkim olduğu düzeni yeniden inşa etti. Efsanedeki son felaketin nedeni, bir tufan olayı, salgın veya kuraklık olabilir. Akkad hanedanlığının yıkılmasına vahşi dağ halkları akınlarının yol açtığı söylenmektedir. Daha sonraları Eski Mezopotamyalılar tanrıların davranışlarının insaninkilerine yansıdığını ve tanrılara karşı saygısız davranan insanın, insanlar ve tanrılar arasındaki kötü ilişkilerin uzantısı olan felakete neden olduğunu varsaydılar (Akkadlar, Sümerlilerden daha çok böyle düşünmüşlerdir). Düzeni yeniden eski haline getirmek demek, insan ve tanrılar

arasındaki kötü ilişkilerin de düzelmesi anlamına gelmekteydi. Tufan efsanesinin kahramanının gemisinden indikten sonra tanrılara kurban sunması böyle bir şeydi.

Eski Mezopotamya dünya görüşü Yeni Babil dönemi tarih kayıtçılığının gelişmesiyle değişti. Bu dönemdeki gözlemlerde olağanüstü ve kümülatif bir gelişme söz konusuydu. Kronikçiler olaylarla ilgili daha kesin bilgilere, daha zengin bir akıl yürütme yetisine sahiptiler. Bu zengin yaklaşım çok daha fazla miktarda sorunun geçmişteki aynı olaylarla ilişkilendirilerek irdelenmesi esasına dayanmaktaydı. Bu yeni tarihin temelini oluşturan bu sistem, olası bozulmalar için, bu bilgilerin anlamlarını vermek ve bunları muhafaza etmek için kurulu sistemi tehdit eden sayısız bilginin toplanmasına gerek duydu. Tüm bu bilgiler birlikte, birbirini takip eden bir tarih inşa etmenin mümkün olmasından sonra oluşan bir bilgi deposu karakterine büründü. Klasik bir tarih metninin ortaya çıkmasına rağmen, efsanelerden ve doğaüstü anlatılardan yakasını sıyrırmış bir tarihsel kültür anlayışı gelişti. Söz konusu doğaüstü anlatılara yer verilirse de, eksiklikleri kronikçilerin tanrılarla araya mesafe koymasıyla anlaşılmıştır. Dahası, diğer insanların bu hususlardan bahsetmek zorunluluğu bulunmasının yanı sıra, tarihçiler için böyle bir durum söz konusu değildi. Akılcı bir anlayış yeni bir tarih yazıcılığının ortaya çıkmasına yol açmıştı. Otonomi tarihin elde ettiği bir üstünlüktü.

Benzer bir biçimde Eski Babil döneminde, kâhinler yukarıda sözü edilen ilkeler çerçevesinde gözlemleri yazıya dökmeye başlamıştı. Yüzyıllar içinde, bu gözlemler o kadar olağanüstü bir hal almaya başladı ki, onları sentezlemek gerekli hale geldi. Çok fazla sayıda olmasa da belli ifadelerle, kâhinler genel hususları açıklamaya çalıştılar. Yorumlar ve yönlendirmeler ortaya çıkmaya başladı. Ancak bu ifade seviyesine ulaşmak için ilk olarak uygun kavramlar üzerinde durmak zorunluluğu vardı. Böylece yeni kavramlar ortaya çıktı. Olayların uzun bir listesi, değişmez konu seçimleri ve araştırmanın her alanındaki daha titiz bir dikkatlilik düşünsel araştırmalara dair tüm alanlardaki daha yüksek bir kavramlaştırmaya yol açmıştır. Vizyona daha fazla odaklanılmış ve tarihe kendi alanını oluşturma olanağını verilmişti.

BİBLİYOGRAFYA

J. BOTTÉRO, “Les noms de Marduk, l’écriture et la ‘logique’ en Mésopotamie ancienne,” şurada; *Essays on the Ancient Near East in Memory of Jacob Joel Finkelstein*, ed: MARIA DEJONG ELLIS (1977), ve “La création de l’homme et sa nature dans le poème d’Atrahasis,” şurada; *Societies and Languages of the Ancient Near East*, ed: M.A.DANDAMAYEV ve diğerleri

(1982); A.CAVIGNEAUX, "Lexikalische Listen," *Reallexikon der Assyriologie*, 6.cilt (1983); P.GARELLI, "Le pensée préphilosophique," *Historie de la philosophie 1* (1969); J.J. GLASSNER, "Pour un lexique des termes et figures analogiques en usage dans la divination mésopotamienne," *Journal Asiatique* 272 (1984), "Du bon usage des fractions," şurada; *Historie de fractions, fractions d'histoire*, ed: PAUL BENOIT, KARINE CHEMLA ve JIM RITTER (1992), ve "Inanna et les me," şurada; *Nippur at the Centennial: Papers Read at the 35e Rencontre Assyriologique Internationale, Philadelphia 1988*, ed: MARIA DEJING ELLIS (1992); MOGENS TROLLE LARSEN, "The Mesopotamian Lukewarm Mind: Reflections on Science, Divination, and Literacy," şurada: *Language, Literature, and History*, ed: FRANCESCA ROCHBERG-HALTON (1987); S.J.LIEBERMAN, "A Mesopotamian Background for the So-Called Aggadic 'Measures' of Biblical Hermeneutics?" *Hebrew Union College Annual* 58 (1987); ve CLAUS WILCKE, "Göttliche und menschliche Weisheit im altern Orient," şurada; *Weisheit*, ed: ALEIDA ASSMANN (1991).